

UOT 330.818:336.201 (479.24)

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mütəfəkkirlərinin vergi mükəlləfiyyətləri ilə əlaqədar dəyərləndirmələri



Aliyev İsa Hüseyn oğlu*
iqtisad elmləri doktoru, professor



Səməndərov Seyfəddin Sabir oğlu*
iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xülasə

Tədqiqatın məqsədini - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mütəfəkkirlərinin vergi mükəlləfiyyətləri ilə əlaqədar dəyərləndirmələrinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın metodologiyası - analiz, sintez və deduksiya metodları.

Tədqiqatın nəticəsi - Azərbaycan iqtisadi fikrinin inkişaf tarixi ilə əlaqədar dəyərli məlumatların əldə olunmasına zəmin yaradır.

Tədqiqatın məhdudluqları - tarixi faktların müasir meyarlarla əlaqəli şəkildə dəyərləndirilməsidir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti - tarixi təcrübədən yararlanaraq vergi məsələlərinin, sosial normaların inkişafı tarixinin öyrənilməsinə imkanlar açır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - tədqiq edilən problem və bir çox faktlar ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir.

Açar sözlər: *vergi işi, vergi mükəlləfiyyətləri, gəlir vergisi, birbaşa və dolaylı vergilər*

1. Giriş

Vergi və mükəlləfiyyət sistemi - vergilər müəyyən edilmiş qanun çərçivəsində təsərrüfat subyektlərindən və əhalidən dövlət tərəfindən alınan icbari ödənişlərdir.

*AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı şəhəri, AZ1143, H.Cavid pr.,31.
economy@eco.ab.az

Vergilər dövlətin yarandığı gündən cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin zəruri həlqəsini təşkil edir. Vergilərin mövcudluğu ilkin ictimai istehlak ilə əlaqədardır. Dövlət quruluşunun inkişafı və dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq vergi sistemində də dəyişikliklər baş verir və vergilər müasir sivilizasiyalı cəmiyyətdə dövlət gəlirlərinin əsas formasını təşkil edir. Vergi mexanizmindən dövlətin cəmiyyətə iqtisadi təsiri üçün istifadə edilir. Tarixi keçmişimizə nəzər salıb, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda vergi sisteminin və müxtəlif dövrlərdə mövcud vergi və mükəlləfiyyətlərin xəzinəyə və əhalinin həyat səviyyəsinə təsirinin təhlil edilməsi diqqəti cəlb etməyə bilməz. Çünki XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan milli şüurunun inkişafında növbəti mərhələ başlanır. Bu zaman Azərbaycan ictimai-siyasi və iqtisadi fikir tarixində iki başlıca istiqamət özünü büruzə verirdi. Bunlar 1) milli-maarifçi demokratiya, 2) sosial demokratiyaya mənsub dünyagörüşlər idi. Hər iki cərəyanın ardıcılları əsrin əvvəllərində “Hümmət” təşkilatını yaradaraq burada təmsil olunmuşdular. Eyni zamanda Azərbaycan dövlətçiliyi ideyası əsrin əvvəllərində dövriyyədə olan milli-mədəni muxtariyyət ideyasından tam müstəqil, beynəlxalq hüquq normalarının subyekt kimi çıxış edən müstəqil dövlətin yaranması ideyasının gerçəkləşdirilməsinə qədər inkişaf yolu keçmişdir. 1918-1920-ci illərdə milli demokratiya və maarifçi demokratiya tərəfdarları vahid bir axında birləşərək müstəqil Azərbaycan ideyasını gerçəkləşdirdilər və bununla da milli mənlilik şüuru özünün yeni inkişaf mərhələsinə daxil oldu. 1918-ci il 28 may tarixi Azərbaycan milli ideyasının həyata keçməsinin ilk rəmzi olmuşdur. Nəticə etibarilə iqtisadi fikir tariximizdə iki başlıca istiqamət milli təsərrüfatçılıq baxışlarının zirvəsi kimi müstəqil dövlətin iqtisadiyyatının, milli iqtisadiyyatın qurulması ilə əlaqədar formalaşan istiqamət, digər istiqamət isə azərbaycanlı marksist və sosial-demokratların fikir və baxışları kimi özünü büruzə verirdi. Göründüyü kimi, öz-özlüyündə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi və elmi-mədəni mühitində formalaşan ideyalar sonrakı illərdə müəyyən inkişaf yolu keçən ideyaların birmənalı olaraq fikir qaynaqları kimi qəbul edilə bilər. Məhz bu baxımdan, XX əsrin əvvəllərində vergi prosedurları da daxil olmaqla bir çox məsələlər ətrafında səslənən mütəfəkkirlərimizin fikirlərinin öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Lakin öncə diqqətin vergi mükəlləfiyyətləri və prosedurları ilə əlaqədar bəzi tarixi faktların nəzərdən keçirilməsi yerinə düşərdi.

2. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində vergi mükəlləfiyyətləri və prosedurları ilə əlaqədar tarixi gerçəkliklər

Məlumdur ki, tədqiq edilən dövr ərzində Şimali Azərbaycan çar Rusiyasının tərkibində idi və məhz bu səbəbdən də öncə çarizmin regiona nüfuz etməsi ilə əlaqədar vergi mükəlləfiyyətləri və qaydaları ilə əlaqədar tarixi faktların nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac vardır. XIX əsrin ortalarında dövlət rəiyyətləri xəzinəyə çoxlu vergi

ödəyir və mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. Bu vergilər içərisində ən geniş yayılanı natura ilə ödənilən vergi idi. Vergi sistemində ən diqqəti cəlb edən dəyişiklik: saysız-hesabsız xırda vergilərin bir və ya bir-iki vergidə birləşdirilməsi idi. Əyalətlərin əksəriyyətində dövlət vergiləri kəndlər və ya kəndli həyətləri üzrə deyil, sahələr (*nahiyələr*) üzrə müəyyənləşdirilirdi. Vergi sistemində ən mühüm dəyişiklik 1819-cu ildə Şəki əyalətində həyata keçirilmişdi. Natural vergilərin yerinə pul vergiləri qoyulmuşdu. Lakin buna baxmayaraq, yenə də ərzaqla toplanan vergilər, natural ödənişlər üstünlük təşkil edirdi. Bütünlükdə bu dövrdə Şimali Azərbaycanda vergilərin bölünməsi sistemi və yığılması üsulları ayrı-ayrı bölgələrdə bir-birindən fərqlənirdi. Məsələn, Şirvan əyalətində vergilər hər kənd, Qarabağ əyalətində hər kəndli həyəti, Lənkəran əyalətində isə mahallar üzrə təyin olunurdu. Eyni zamanda, çar hökuməti əvvəlki vergi sistemində də dəyişikliklər və əlavələr etdi. Natural vergiləri pul vergiləri əvəz etməyə başladı. Qarabağ və Lənkəranda pul rentasının xüsusi çəkisi artdı. Quba əyalətində ərzaq vergisi üstünlük təşkil edirdi. Bakı əyalətində də kəndlilərin vergiləri xeyli artmışdı. Dövlət rəncbərləri xəzinə tərəfindən istismara məruz qalırdılar. Lənkəran qəzasında bütün əkinçilər ildə hər ailədən gümüş pulla 2 manat zemstvo vergisi ödəməli idilər. Zemstvo mülkiyyətindən əlavə, xəzinə hər həyətdən əlavə, hər əkinçi həyətidən gümüş pulla daha 17 manat 40 qəpik vergi yığırdı. XIX əsrin 40-cı illərində feodal vergisi rəiyyətlərdən hər üç formada - işləyib ödəmə, natural və pul formalarında alınsa da burada yenə də vergilərin natural ödəniş forması üstünlük təşkil edirdi. XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda bəy rəiyyətlərinin vergi və mükəlləfiyyətlərinin sayı 35-ə çatırdı. Bu mükəlləfiyyətlərin içərisində ən ağır və zəhmətli işləyib ödəmə idi. Sahibkar rəiyyətlərinin ən geniş yayılmış vergi forması malcəhət, darğalıq, at arpası və s. idi. Bütün bu mükəlləfiyyətlər natural xarakter daşıyırdı. Malcəhət kənd təsərrüfatı bitkisi məhsulundan torpaq sahibkarının xeyrinə ayrılan hissədən ibarət idi. O, adətən dənli bitkilər məhsulunun 1/10, pambıq və ipək məhsulunun isə 1/5 hissəsi həcmində toplanırdı. Darğalığın həcmi çox vaxt məhsulun 20%-dək artırdı. Sahibkar kəndliləri bəy atlarının yemlənməsi üçün feodallara at arpası deyilən daha bir natural mükəlləfiyyət icra etməyə borclu idi. Rəiyyətlərin məhsulunun 20%-ə qədəri at arpasının ödənilməsinə gedirdi. Rəiyyətlərin pul mükəlləfiyyətləri də (*cütbaşı, bağbaşı, toy pulu və bayramlıq*) rəngarəng idi. Cütbaşı - cütə qoşulan öküzlər üçün alınır: bağbaşı - meyvə, üzüm və tut bağları üçün yığılan vergi idi; toy pulu - hər toya görə müxtəlif məbləğlərdə alınır (*məsələn, Şirvan əyalətində hər toydan gümüş pulla 3 manat*), bayramlıq - Novruz və Qurban bayramları günü yığılırdı. XIX əsrin 40-cı illərində hər sahibkar rəiyyəti həyətinin sahibkarın xeyrinə ödədiyi vergi və mükəlləfiyyətlər pul hesabı ilə ildə Qarabağ qəzasında 25 manata, Nuxa qəzasında 5 manat 31 qəpiyə çatırdı. 1852-ci il islahatında, əsasən, pul ilə ödənilən vahid vergi sistemi müəyyən edilmişdi və dövlətin təbəələri kimi kəndlilərin xəzinəyə verdiyi ümumi, yaxud şəxsi vergi tətbiq olundu. Sonralar bu iki vergi “tüstü pulu” adı ilə birləşdirildi.

Qeyd edildiyi kimi, XIX əsrin birinci yarısında vergi ödəyicilərinin müəyyənləşdirilməsi qaydaları da Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində bir-birindən fərqlənirdi. Məsələn, Şirvan əyalətində vergilər hər kənd üzrə, Talış əyalətində mahal və dairələr üzrə müəyyən edilirdi. Daha sonra ağsaqqallar tərəfindən kəndlər üzrə vergi öhdəlikləri müəyyən olunurdu. Bütün bu qeyri-müəyyən şərait vergi mükəlləfiyyətlərinin daha da ağırlaşdırılmasına şərait yaradırdı. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın dövlət kəndlilərinin vergi öhdəlikləri ilə əlaqədar araşdırmalar aparən M.M.Əfəndiyev hesab edir ki, Şirvan əyalətində 4 növ və 31 adda, Talışda 12 növ, Naxçıvanda 9 növ vergilər pul və natural ödənişlər formasında həyata keçirilirdi [9, s. 127].

Vergi mükəlləfiyyətləri növlərinin həddən artıq olmasına baxmayaraq, Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrində XIX əsrdə Azərbaycan kəndlisinin öhdəsinə düşən əsas vergi mükəlləfiyyətləri kimi aşağıdakılar müəyyən edilmişdir [8, s. 48]:

- 1) malcəhət - torpaq sahibinə məhsulun müəyyən hissəsinin verilməsi;
- 2) hərbi xidmət vergisi - 1887-ci ildən etibarən Azərbaycan kəndlilərinin üzərinə hərbi vergi adlanan daha bir xüsusi mükəlləfiyyət qoyulmuşdu. İmperiyada 1874-cü ildən tətbiq olunmuş ümumi hərbi mükəlləfiyyət 1886-cı ildə Cənubi Qafqaza aid edilsə də azərbaycanlılar orduya çağırılmırdılar, çarizm onlara etibar etmirdi. Orduya səfərbərlik əvəzinə çar müstəmləkəçiləri azərbaycanlıların üzərinə xüsusi vergi qoymağı qərara almışdılar. Bu vergi səfərbərliyə alınmalı olan şəxslərin üç illik orta qazancı alınmaqla hesablanırdı.
- 3) töycü - kəndlilərdən il ərzində yığılan vergi;
- 4) biyar - kəndlilərin mülkədarlar üçün məcburi və ödənişsiz icra etdikləri mükəlləfiyyət;
- 5) çöpbaşı - örüş pulu;
- 6) köçərilərdən pul ilə alınan vergi.

Daha sonra diqqətin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda vergi mükəlləfiyyətləri ilə əlaqədar gerçəkliklərə yönəldilməsi yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində artıq vergilər üç istiqamətdə müəyyənləşdirilmişdir: birbaşa vergilər, dolaylı vergilər və rüsumlar. Bunların arasında mədən vergisi, torpaq vergisi, əmlak vergisi xüsusilə fərqlənirdi və büdcə gəlirlərinin çox hissəsini təşkil edirdi. Dolaylı vergilərin demək olar ki, yarısını gömrük rüsumları və aksizlər təşkil edirdi. 1900-cü il islahatı ilə Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda yeni vergi sistemi tətbiq olundu. İslahat haqqında qanun 1900-cü il iyunun 12-də verildi, 1901-ci ildən qüvvəyə mindi. 1901-ci ildən qüvvəyə minən yeni torpaq qanunu ilə bütün kateqoriyalar üzrə kəndlilərin dövlət qarşısında mükəlləfiyyətləri müəyyənləşdirildi. Həmin qanuna əsasən, dövlət kəndliləri özlərinin həmişəlik istifadəsində olan torpaqlarına görə xəzinəyə həyətbaşı (*tüstü*) adlanan vergi əvəzinə gəlirin 10-12%-ni təşkil edən dövlət töycüsü, istifadə etdiyi başqa torpaqlara görə torpaq vergisi, bütün torpaqlara şamil edilən zəmski rüsumu ödəməli idi. Zəmski rüsumu əhalinin təhsil, səhiyyə, baytarlıq və s. xərclərini ödəmək məqsədilə alınırdı. Lakin o, əsasən, inzi-

bati qurumların saxlanması sərf edilirdi. Həmin dövrdə, əvvəllər olduğu kimi, sahibkar kəndliləri öz ağalarının xeyrinə bir sıra mükəlləfiyyətlər, o cümlədən torpaqdan istifadəyə görə məhsulun 1/10 hissəsindən yarısına qədərini təşkil edən mal-cəhət, yaxud bəhrə, qışlaqda saxlanan heyvana görə ot pulu, alaçıq tikməyə görə tüstü pulu, bağ və tərəvəz yetişdirməyə görə bağ pulu və s. ödəyirdilər. Onlar dövlətə də bir sıra vergilər verirdilər. Göründüyü kimi, torpaq üzərində üç növ vergi qoyuldu: töycü, torpaq vergisi, zemstvo rüsumu (*Zaqafqaziyada 1899-cu ildə yaradılmış zemstvolər yerli özünüidarəetmə orqanları idi*). Dövlət kəndliləri pay torpaqlarından götürdükləri gəlirlərin 12%-i qədər töycü ödəməli idi. Torpaq sahibləri əslində daha çox vergi alırdılar. Torpaq sahiblərinə və sahibkar kəndlilərə kəndlilər əldə etdikləri gəlirin 2%-ni ödəyirdilər. Kəndlilər həmçinin məhsulun 1/10-ni bəylərə verirdilər. Eyni zamanda vergilər tutulma üsuluna görə birbaşa və dolayı vergilərə bölünürdülər. Birbaşa vergi hüquqi və fiziki şəxslərin gəliri və ya əmlaklarından tutulurdu. Birbaşa vergi - real birbaşa (*torpaq sahibinə, mal-qarayə, daşınmaz əmlakə qoyulan vergi*) və şəxsi birbaşa vergi - fiziki şəxsin gəliri, yaxud əmlakından tutulan vergi (*gəlir vergisi, əmlak vergisinə*) ayrılır. Dolayı vergilər (*yaxud aksizlər*) əmtəələrin başlıca olaraq çox işlənən istehlak əşyalarının qiymətləri vasitəsilə tutulurdu [2, c. II, s. 447-448]. Həmin dövrdə azərbaycanlı kişilər əsgərliyə çağırılmadıqlarına görə, dövlətə hərbi vergi də verirdilər.

Göründüyü kimi, yeni qanunun normalarına əsasən, vergilərin sistemləşdirilməsi və qruplaşdırılmasına çalışılsa da reallıqda bu, müşahidə olunmurdu. Bütövlükdə vergi mükəlləfiyyətlərindəki qarışıqlıq bir tərəfdən vergi ödəyicilərinin getdikcə daha böyük çətinliklərlə üzləşməsi, digər tərəfdən isə sosial narazılıqların artması ilə müşayiət olunurdu.

3. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mütəfəkkirlərinin vergi prosedurları ilə əlaqədar fikirləri

Öncə diqqəti Əli bəy Hüseynzadənin fikirləri cəlb edir. O, "Fyuzat"ın 1906-cı ildə nəşr olunmuş 3-cü nömrəsində yazırdı ki, "hər kəs anlıyor ki, qanuni-əsasini təqərrür etməsi və qanuni-əsassi ilə bərabər heyəti-məbusan qarşısında heyəti-vüzəranın məsul tutulması lüzumunun zamanı gəlmişdir. Bundan qurtuluş yoxdur, lakin hər kəs vaxt qazanmaq və qazanacağı vaxtdan bilaistifadə ortadan və bir zərər və ziyan ilə qurtulmaq istiyor: böyük məvəciblərə alışmış bürokratlar, hüquqi-mümtazə ilə yaşamış əsilzadələr, vase-vase (*ərəbcə - çox geniş*) ərazinin mədaxili ilə keçinməyi öyrənmiş mülkədarlar, əmələ və fəhlənin üsarəsini istədikləri qədər əmib sormuş sərmayədarlar, lisan və məzhəblərindən bir boyunduruq qayırib hər kəsin boynuna taxıb öküz kimi o yan, bu yana çəkməkdən zövq almış rus ortodoks missionerləri əsrlərdən bəri nail olduqları maddi və nəfsani nemətlərdən asanlıqla əl çəkmək və çəkilmək istəmiyorlar, çəkilsələrdə heç olmasa özlərinə bəzi mənafə

təmin edib öylə çəkilmək istiyorlar” [4, s. 76]. Əli Bəy Hüseynzadənin bu fikirlərində mövcud quruluşun antisosial mahiyyəti açıqlanmaqla, bütünlükdə hakim zümrələrin rifahının mənbəyini xalqın dözülməz şərtlərlə istismarının təşkil etdiyi bildirilir.

Daha sonra diqqəti 1907-ci ildə “Fyuzat”ın 14-cü buraxılışındakı fikirlər cəlb edir. Burada o, yazırdı ki, “məşrutə və qanuni-əsasın ən mühüm şərtlərindən biri millətin büdcəyi kontrol ilə, yəni təftiş və müraqibə ilə təsdiq edib-etməmək haqqını haiz bulunmasıdır. Şərqi və islam məmləkətlərində cari olan mütləqiyyət və üsuli-idareyi-keyfiyyət, büdcəni daima əhalidən gizli tutub vergi və rüsumat şəklində cəmətdən istədiyi kimi sərf eylər. Lakin məmləkətlərdə hökumət aldığı pulların qəpiyinə qədər cəmətə haqq-hesab göstərməyə borcludur. Büdcə nədir? Büdcə dövlətin bir sənəlik varidat və məsarifatının, yəni mədaxil və məxaricinin dəftər müvazinəsidir. Mənbəi-varidati-adılanə və məhəl-məsarif isə millət və dövlətin xeyr və mənfəəti, ehtiyacati-zəruriyyəsi dairəsində olmalıdır. Digər tərəfdən də məsarifat varidatı keçməməlidir” [4, s. 138-139]. Bu fikirlərində də Əli bəy Hüseynzadə çox böyük hissəsi xalqdan alınan vergilər hesabına formalaşdırılan büdcə vəsaitlərinin imtiyazlı zümrələrin mənafeləri baxımından israfçılıqla xərclənməsi praktikasını qeyri-məqbul hesab edirdi. Daha sonra Ə.Hüseynzadə mart ayının 21-də Dövlət Dumasında maliyyə naziri Kokovsevin dövlət büdcəsi layihəsi ilə əlaqədar məruzəsini və məruzə ətrafında səslənən fikirləri şərh edərkən yazırdı ki, “mənbəi-varidata gəlinə, burada Kotler iki böyük qüsurlar buluyor. Qüsurların biri budur ki, varidatın yüzdə on birini bilavasitə vergilər təşkil etdiyi halda qalan qismi bilavasitə vergi və rüsumdan ibarətdir. Bu qisim vergilər spıçka, neft, şəkər kimi ümumi əhalinin ən ziyadə möhtac bulunduğu məvaddan əxz edildiyinə mənbə başlıca fəqir-füqəranın cibindən çıxıyor deməkdir. Zənginlər isə vergi xüsusunda fəqir və kasıblardan nisbət qəbul etməyəcək dərəcədə bəxtiyardırlar. İkinci qüsurlar isə hökumətin müskürat və mükəlləyyifətindən mədaxil hasil etməsidir. Məlumdur ki, hökumət məşrubatı-müskürəyi özünə məxsus bir inhisar təhtinə almışdır. Müsküratı hökumət özü emal ediyor. Bu emalatdan hasil edilən varidat 700 milyon manat radəsində olub bütün büdcə varidatının həman sülüsünü təşkil ediyor. Bu isə maliyyə nöqtəyi-nəzərindən şayani-məmnuniyyət görünsədə hüsni-əxlaqi və elmi-iqtisadi nöqtəyi-nəzərindən qayət müzür və mənfurdur. Daha sonra Ə.Hüseynzadə yazırdı ki, indi haqq nərədə təcəlli ediyor? Dövlət dumasının zalımındamı, yoxsa vüzəranın kabinəsindəmi? Bunun cavabını qarelərimizin vicdanına həvalə ediyoruz “[4, s. 139-140].

Sonra diqqəti dahi Azərbaycan bəstəkarı, publisist-mütəfəkkir Ü.Hacıbəylinin tərtibatı ilə 1907-ci ildə nəşr olunan iri həcmli “Türki-Rusi” və “Rusi-Türki” lüğəti cəlb edir [5, s. 10]. Lüğət 124 səhifə olub, 2 minə qədər sözdən ibarətdir. Lüğət əsasən iki hissəyə ayrılır. Birinci hissədə terminlərin leksik və semantik, ikinci hissədə isə rus dilindəki terminlərin azərbaycanca qarşılığı yazılmışdır [7, s. 124].

XX əsrin əvvəllərində rus və Qərbi Avropa xalqlarının dillərindən əxz edilən və elmi dövriyyədə olan, lakin dağınıq şəkildə istifadə edilən bütün terminləri ilk dəfə

olaraq Üzeyir bəy “Türki-Rusi” və “Rusi-Türki” lüğətində toplamışdır. Burada siyasi, hüquqi, iqtisadi və digər terminlər cəmlənmişdir. Lakin lüğətdə bizim diqqətimizi vergi qaydaları və mükəlləfiyyətləri ilə əlaqədar terminlər cəlb edir. Bunlar aşağıdakılardır [1, s. 157-174]:

- ⇒ Акциз - məmləkətdən daxili məhsuldan və ehtiyacatı zəruriyyə olanlardan alınan vergi;
- ⇒ Взнос - tədiyyə, verəcəkli, pulu və ya vergini vermə;
- ⇒ Десятыйный сбор - üşr, məhsulun onda bir hissəsinin vergi kimi alınması;
- ⇒ Повинность, подать, налог - vergi, xərac, töycü, rüsum, bedeh (*farsca*);
- ⇒ Военский налог - soldat pulu, Qafqaz müsəlmanlarından əsgərlik xidməti əvəzinə vergi qismində alınmış pul;
- ⇒ Городской налог - şəhər ehtisabiyəsi, ehtisab – hesab çəkmək, dəyərini təyin etmək mənasındadır;
- ⇒ Налог, подать, пошлина - vergi, dövlətə verilən xərac, töycü, rüsum, təklif;
- ⇒ Налоги прямые - vasitəsiz vergilər, adamın özündən və ya mal-mülkündən alınan vergilərə, təklifi bilavasitə deyirlər;
- ⇒ Налоги косвенные - vasitəli vergilər, o cür vergilərdir ki, adamdan və ya onun mal və mülkündən alınmayıb, ixtiyarat surətindən, məsələn, çay, tütün, əcnəbi məmləkətdən gətirilən maldan alınan vergidir. Bu, təklifatı bilavasitə adlanır;
- ⇒ Недоимка - verilməmiş qalmış vergi, alacaq;
- ⇒ Погашение долга - borcu vermə, itfa etmə;
- ⇒ Податный инспектор - vergi məmuru, vergi müdiri;
- ⇒ Поземельный налог - yer pulu, yerdən alınan vergi;
- ⇒ Прогрессивно подоходный налог - təklifi mütəzaid, təklifi mütərəqqi, qazanca mütənasib artırılan vergi;
- ⇒ Сапахальные деньги - əğnam-qoyun , keçi və s. bu kimi ev heyvanlarından alınan vergi (*əğnam - ərəbcə qoyun deməkdir*);
- ⇒ Такса - nırx, çörək və sair şeylərə hökumət tərəfindən qiymət, nırx;
- ⇒ Таксатор - nırx məmuru.

Daha sonra diqqəti Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin - 1908-ci ildə dekabrın 26-da “Tərəqqi” qəzetinin №136-cı nömrəsində “Zaqafqaziya Zemstvo smeti” (*Zaqafqaziya Zemstvasının smetası*) məqaləsi cəlb edir. Məqalədə 1909-1911-ci illər üçün tərtib edilən və Dövlət Dumasında təsdiq olunması nəzərdə tutulan smeta nəzərdən keçirilmişdir və burada yazılırdı ki, hər quberniyada zemstvo xərcləri quberniyada yığılan vergilər hesabına müəyyənləşdirilir. Zaqafqaziyada isə bunun əksinədir. Quberniyada toplanılan vəsaitlərin bir qismi digər quberniyaların ehtiyacları üçün sərf edilir. Məsələn, 1904-1906-cı il büdcə smetasında vergi vəsaitlərinin bölgüsündə ədalətsizlik müşahidə olunmuşdur. Bu illərdə Bakı quberniyasında 1 080 976 manat varidat alındığı halda, quberniyanın ehtiyaclarına 637 516 manat xərclənmiş, bu xərclərdən də 327 219 manatı zemski straja xərci ol-

muşdur, əhalinin ehtiyacları üçün 298 109 manat xərclənmiş, qalan 343 460 digər quberniyaların ehtiyacları üçün sərf olunmuşdur.

Daha sonra məqalədə təzə smeta tərtib olunarkən bu ədalətsizliyin aradan qaldırılmasının vacibliyi qeyd olunur və 1909-cu ildən başlayaraq 3 illik, vergilərdən formalaşan zemstvo gəlirləri smetasının strukturu nəzərdən keçirilir. Buraya aşağıdakılar daxil edilmişdi:

- Promisla şəhadətnamələrindən alınan - 90000 manata kimi;
- Traktirxanalardan - 15000 manat;
- Müəssisatı xeyriyyədən alınan vergilərdən - 5000 manat;
- Cərimə sərmayəsindən - 3000 manat;
- Fabrik və zavod məkanlarından yığılan faiz vergisindən (*keçən illərdəkindən 303.000 manat artıq*) - 715 000 manat;
- Şəhər əmlakı qeyri-mənquləsindən (*keçən ilkindən təxminən 150 000 manat artıq*) 260 000 manat;
- Xəzinə yerləri, meşələri, balıqçılıqdan alınan vəsait - 60000 manat;
- Vergilərin təxiri vürudi ucundan alınan cərimələrdən - 20000 manat;
- Ödülü xüsusi və kəndçi yerləri və meşələrindən (*keçən ilkindən 312000 manat artıq*) -739000 manat;
- Cəmi (*keçən ilkindən təxminən 820 000 manat artıq*) - 1.900.000 manata kimi.

Bu dərəcədə artırılmış zemski vergisinin üzərinə bir də padşahlıq kəndçi yerlərinin vergisi üstünə artırılan 300 min manatı və padşahlıq yer vergisinə artırılan 143 000 manatı da gəlsəniz, bu surətdə zemski varidatı məbləği külliyyəsi torpaq bedəhləri ilə bərabər təzə smeta üzərinə bütün zemstvo varidatı 2 658 000 manata qalxacaqdır. Keçən ilə nisbətən alınan bedəhin miqdarı isə 1 011 000 manat, 60% çoxdur. Bu günə qədər ödənilməyən vergi borcları isə 436 000 manata qədərdir. M.Ə.Rəsulzadə hesab edirdi ki, vergi borclarının artdığı bir şəraitdə vergilərin artırılması məqsədəuyğun deyil.

Daha sonra məqalədə gələcək 3 il üçün smeta xərcləri göstərilir:

- ❖ hökumət idarələri və zemski strajaları saxlamaq üçün xərclər - 400 000 manata kimi;
- ❖ zemstvo idarəsi üçün çəkilən xərclər - 2000 manat;
- ❖ həbsxana təmiri və binası - 15000 manat;
- ❖ yol və körpü xərcləri - 170000 manat;
- ❖ maarifi ümumi - 40000 manat;
- ❖ müəssisatı xeyriyyə - 1000 manat;
- ❖ tibbi xərclər - 100000 manat;
- ❖ baytarlıq xərcləri - 3000 manat;
- ❖ müxtəlif məxaricat -3000 manat;
- ❖ gözlənilməz xərclər - 5000 manat;
- Cəmi - 730000 manata kimi.

Bütün bu göstəriciləri nəzərdən keçirən Rəsulzadə hesab edirdi ki, Bakı quberniyasından toplanılan 1.161.000 manat digər quberniyaların ehtiyacları üçün xərclənir. Halbuki, Bakı quberniyasında bu vəsaitlərə çox böyük ehtiyacın olduğu bildirilir. Nümunə kimi qeyd olunur ki, Bakı quberniyasında elə kəndlər vardır ki, orada məktəb adı belə eşidilməmişdir. Bütün bunlar isə haqsızlıq kimi dəyərləndirilirdi [6, s. 277-280].

Daha sonra diqqətin Yüsif Vəzir Çəmənəminlinin fikirlərinə yönəldilməsi yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, çar imperiyasının süqutundan, müstəqil Ukrayna Respublikası yarandıqdan sonra Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti Yusif Vəziri Ukraynada diplomatik nümayəndə təyin edir. Yenicə işə başlamış diplomatik nümayəndəliyin əsas məqsədi Azərbaycanı Rusiya ictimaiyyətinə tanımaq idi. Ona görə də onlar müsəmirələr təşkil etməklə bərabər, Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ticarəti və iqtisadiyyatı haqqında çoxlu məqalələr yazıb mətbuatda çap etdirirdilər. Beləliklə, Azərbaycan yavaş-yavaş tanınmağa başlayır. Yusif Vəzir həmin təşkilatda işlədiyi dövrdə “Azərbaycanın Muxtariyyəti” və “Biz kimik və istədiyimiz nədir?” kitablarını yazıb çap etdirir.

Y.V.Çəmənəminlinin “Biz kimik və bizim istədiyimiz nədir?” əsərində Azərbaycan dövlətinin və cəmiyyətinin müstəqil olaraq vəhdət halında yaşayaraq inkişaf etməsi üçün bir sıra fikirlər səslənmişdir. Əsərdə yazılırdı ki, cəmiyyətin əmin-amanlığı, əhalinin rifahı üçün həyata keçirilməsi vacib olan məsələlərdən biri də vergilərlə əlaqədardır. Köhnə hökumət bizdən kefi istədiyi təhər vergi alırdı. Bir vergi bu idi ki, açıq-açıqına alırdı. Məsələn, kağız göndərirdi ki, bu qədər borcun var ver. Bir vergi də bu idi ki, örtülü alınırdı, bizim xəbərimiz olmurdu. Məsələn, yunan davasına qədər kibritin qutusu bir qəpik idi. Davadan sonra ikisi üç qəpik oldu. Bunun səbəbi bu idi ki, hökumət kibrit qutusuna yarım qəpik xərac artırırdı. Deməli, camaat bir qutu kibrit aldıqda hökumətə yarım qəpik vergi verirdi. Çox şeyin bahalaşmasının səbəbi burada idi. Bahalıqın ağırlığı həmişə kasıb və füqəraların üzərinə düşürdü. Çox qazancılı ilə kasıb bir qərarda vergi verirdilər. O, mövcud məsələnin ədalətlə həll edilməsini örtülü vergilərin ləğv edilməsində, vergilərin gəlirə görə alınmasında görürdü. Daha sonra ədib istehlak bazarında bahalaşmanın qarşısını almaq üçün təklif edirdi ki, xalq üçün ən zəruri olan məhsullara az gömrük vergisi qoyulsun və ya heç qoyulmasın [3, s. 12].

4. Nəticə

Bütün bu tarixi materialların nəzərdən keçirilməsi əsasında qeyd etmək mümkündür ki, XX əsrin əvvəllərində çarizmin yürütdüyü müstəmləkəçilik siyasətin nəticəsində Azərbaycanda bütün sahələrdə yüksək ixtisaslı milli kadrların azlığı müşahidə olunsa da, Azərbaycan ziyalısı özünün çoxşaxəli və fədakar fəaliyyəti ilə, elm və maarifə olan güclü meyili ilə bu boşluğu aradan qaldırmağa çalışırdı.

Azərbaycan iqtisadi fikri inkişaf meyilli olub, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni problemlərin həlli yollarını axtarmaqla yanaşı, milli təfəkkürün dövrün yeni ideyalarını əxz etməsi istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyət göstərirdi. Bu gerçəklik vergi mükəlləfiyyətləri və qaydaları ilə əlaqədar səslənən fikirlərdə də özünü büruzə verməkdə idi. Səslənən fikirlərdə bir tərəfdən mövcud vergi qaydalarının antisosial mahiyyəti şərh olunmaqla yanaşı, Azərbaycan leksikonuna iqtisadi terminlərdə daxil olmaqla yeni anlayış və kateqoriyaların daxil olunması istiqamətində işlər görülməkdə idi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. B.T.Abdullayev, Ə.Ə.Orucov, Y.Z.Şirvani “Ərəb və fars sözləri lüğəti” (*Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün*), Bakı: AzSSR EA nəşriyyatı, 1966, 1036 s.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (*10 cildə*), Bakı: 1978, II c., 592 s.
3. Yusif Vəzir Çəmənşəminli, “Xarici siyasətimiz”, Bakı: “Azərənəşr”, 1993, 51 s.
4. Əli Bəy Hüseynzadə, “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar”, Bakı: “Azərənəşr”, 1996, 253 s.
5. F.Köçərli, «Üzeyir Hacıbəyov və Azərbaycan mədəniyyəti», Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, “Tarix, fəlsəfə, hüquq” seriyası, Bakı: 1985, №3, s. 3-12
6. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əsərləri, Bakı: “Azərənəşr”, 1992, I c., 470 s.
7. Гаджибеков Узейр бекъ, Русско-Татарский и Татарско-Русский словари политических, юридических терминов (*пособие для чтения татарских газет, книги для переводов из русских брошюр на современные темы*), Баку: изд. М.Э.Расулзаде, 1907, 124 с.
8. Гейдар Гусейнов, “Из истории развития общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века”, Баку, изд. АН Аз ССР 1949, 733 с.
9. Эфендиев М.М., “К вопросу о форме феодальной ренты у государственных крестьян Азербайджана в 50-х гг XIX в”, “Известия АН Азербайджанской ССР”, 1957, №6, с. 121-135.

Алыев Иса Гусейн оглы

доктор экономических наук, профессор,
НАНА, Институт экономики

Самандаров Сейфаддин Сабир оглы

доктор философии по экономике, доцент
НАНА, Институт экономики

Рассуждения азербайджанских общественно-политических деятелей в начале XX века о налогообложении

Аннотация

Цель исследования - анализ рассуждений азербайджанских мыслителей в начале XX века относительно налогообложения.

Методология исследования - анализ, синтез, метод дедукции.

Результат исследования - создает благоприятные условия для изучения истории развития азербайджанской экономической мысли.

Ограничения исследования - некоторые трудности, связанные с оценкой исторических фактов в соответствии с современными критериями.

Практическая значимость исследования - важность исторического опыта, который создает возможность для изучения истории развития социальных норм в сфере налогообложения.

Оригинальность исследования и научная новизна - исследуемая проблема, некоторые факты впервые вводятся в научный оборот.

Ключевые слова: *налоговое дело, налогообложение, подоходный налог, прямые и косвенные налоги*

Aliyev Isa Huseyn oğlu

prof. dr., Institute of Economy
in Azerbaijan National Sciences Academy

Samandarov Seyfəddin Sabir oğlu

Ph.D in economics, Institute of Economy
in Azerbaijan National Sciences Academy

**Azerbaijani thinkers' discourses connected with taxation
at the beginning of XX century**

Abstract

Purpose - it is analysis of discourses of Azerbaijani thinkers connected with taxation at the beginning of XX century.

Methodology - analysis, synthesis and deduction methods.

Finding - it creates fortune circumstances for studying of historical development of Azerbaijani economic thought.

Research limitation - some difficulties are bound by estimation of historical facts in correspondence of modern criterions.

Practical implications - it creates condition for studying of historical development of social norms and taxation issues from using of historical experience.

Originality - the investigated problem and some historical facts are entered into scientific turn in first time

Key words: *taxation, income tax, direct and indirect tax.*

JEL Classification Codes: B26, B41, E21, E62, H20.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 10.11.2011.

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 04.12.2011.

Çapa qəbul olunmuşdur: 29.05.2012.